

21-§. O'zbek milliy mentaliteti

Dunyodagi har bir millatning, shu jumladan, o'zbeklarning ham aqliy-ruhiy qiyofasi, ya'ni milliy mentaliteti o'ziga xos tarixiy, etnik, tabiiy-iqlimiy shart-sharoitlar doirasida shakllangani bois, uning jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy hodisalar, tarixiy jarayonlarga bo'lgan munosabati ham turlicha bo'lishi shubhasiz. Zero, milliy o'ziga xosliklar uzoq tarixiy davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy jarayonlar, tabiiy-geografik o'rnashuv, o'zaro etnomadaniy aloqalar, diniy mansubliklar asosida qaror topadi va aynan mana shular hamda xalqning ruhiy-psixologik qarashlari negizida qadimiy an'analar, urf-odatlar va marosimlar shakllanadi.

Mentalitet yuqorida qayd etilgan xususiyatlardan tashqari millatlarning aqliy-intellektual imkoniyatlari va ruhiy-psixologik o'ziga xosliklarini qamrab oladi. Xarakterdagi o'ziga xosliklarning negizini esa shu xalqning tarixiy tajribalari, urf-odatlari, marosim va ma'rakalarining yaxlit tizimi tashkil etadi. Boshqacha aytganda, ular mentalitetning harakatlantiruvchi kuchlari vazifasini o'taydi.

O'zbek xalqining milliy mentaliteti haqida so'z yuritishdan oldin shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, o'zbek xalqi 4 ta katta diniy-mafkuraviy bosqichni (buddaviylik, zardushtiylik, islom, kommunistik) o'z boshidan kechirganligi va har bir mafkuraviy-diniy ta'sirlar davri tugaguncha necha avlodlar almashganini va bu jarayonlarning millat fe'l-atvorida o'chmas iz qoldirganini unutmaslik kerak.

O'zbeklar o'ziga xos shakllanish jarayoniga ega xalqdir. Tarix guvohlik beradiki, o'zbek xalqi mazkur hududda yashagan tub yerli etnoslardan tomir olgan; ikkinchi ildizi esa qadimiy turkiy xalqlardan boshlan-

gan. Har ikkala asosiy ildizlarning birikishi – o‘zaro sintezi o‘zbek elatini va keyinchalik o‘zbek millatini tashkil etgan.

O‘zbek xalqining etnik jihatdan ko‘p tarmoqli va sertomir ekanligi uning mentalitetida barcha urug‘ va ijtimoiy qatlamlar uchun umumiy jihatlar, jamoa manfaatlarini himoya qiluvchi fazilatning ayniqsa rivoj topishini taqozo etib kelgan. Xalqimiz fe‘lidagi bag‘rikenglik, hotamtoylik, mehmondo‘stlik, o‘zaro hamkorlikka moyillik, g‘am-anduhli paytlarda nochor kimsalarga hamdardlik, yelkadoshlik fazilatlari ana shu jamoaviy yakdillikni ta‘minlash, til va dil, fikr birligini saqlash ehtiyojlaridan tug‘ilgan va sayqal topgandir.

Ikkinchi guruh sabablar doirasiga muayyan millat istiqomat qilib kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, jo‘g‘rofiy-hududiy va iqlimiy omillar ta‘sirini ko‘rsatib o‘tish joizdir. Ma‘lumki, mamlakatimizning, asosan, tekislik va cho‘llardan iborat keskin kontinental iqlimli jo‘g‘rofiy hududda joylashganligi, qahraton qish jazirama issiq, yoz bilan almashinishi, bahor va kuzining shiddat bilan kelishi va ketishi xalqimizning fe‘l-atvorida aniqlik va lo‘ndalikni, to‘porilik, qaynoq mehrni, qattiqqo‘llik va intizomni tarkib toptirgandir.

Xullas, xalqimizning intellektual ma‘naviy qiyofasi – mentalitetiga baho berishda yuqoridagi muhim jihatlarni e‘tiborga olish zarurdir.

O‘zbeklarning Movarounnahr va Xorazm hududida hamda ularga tutash mintaqalardagi o‘troq dehqonchilik va hunarmandchilik madaniyatiga ega avtoxton xalq ekanligiga xalqimizning ona tabiatga, yerga, suvga, havoga, olovga bo‘lgan cheksiz hurmati va ularni e‘zozlash bilan bog‘liq turfa xil urf-odat va marosimlari, an‘anaviy dehqonchilik va hunarmandchilik udumlari, ko‘p asrlik islom sharoitidan qat‘i nazar, o‘zbek xalqining turmush tarzida, urf-odatlar-

ida saqlanib kelayotgan son-sanoqsiz zardushtiylik elementlarida ayniqsa yaqqol ifodalangan. Shuningdek, bugungi kunda o'ziga xos tarzda rivojlanayotgan shaharsozlik va me'morchilik an'analарimiz, boy folklor namunalарimiz, yozma meros, adabiyot, san'atga bo'lgan qiziqishlarimiz, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, koinot va zamin, inson va havo, o'lim va abadiyat haqidagi asotir va rivoyatlarimizda, asosan, o'troq madaniyat sohiblariga tegishli bo'lgan Navro'z, Mehrjon, Sada, Gul sayllari, Hosil bayrami kabi bayram va sayillarning davomiyligi yoki insonning qayg'uli onlari – motam marosimlarida maxsus o'lik xizmatchilari – g'assollar, go'rkovlar ishtiroki bilan bog'liq udumlarimiz, rasm-rusumlarimiz davom etib kelayotganligi fikrimiz dalilidir.

O'zbeklarning asosiy ildizi turkiylardan boshlanganligiga (turkiylikka xos jangovarlik, mardlik, lafz halolliги) bag'rikenglik, saxovatпeshalik, hojatbarorlik kabi xislatlarimizda o'zining yorqin ifodasini topgan. Biz buni ayniqsa xalqimizning to'y-tantanalarga o'ta o'chligida, yillar mobaynida yig'ib-terib elga tarqatishdan zavq-shavq olishida, aza va yo'qlov marosimlarini uyushgan holda o'tkazishda, bola tug'ilishidan tortib to motam marosimlarimizgacha bo'lgan barcha marosim, urf-odatlarimizda keng jamoatchilik va mahalla ahlining doimo bosh-qosh bo'lishi kabi udumlarimizda kuzatamiz. Milliy mentalitetimizda turkiylarga xos jihatlar ma'naviy madaniyatimizda chillak, chavgon, uloq ko'pkari, kurash kabi milliy o'yinlarimizda, «quloqtishlar», «beshikkerti», «qalin», «to'qqiz» kabi rasm-rusum va udumlarimizda, qolaversa, otga bo'lgan o'ziga xos mehr va otning motam marosimlarida ishtiroki bilan bog'liq udumlarimizda ham o'z ifodasini topgan, desak xato emas.

Shu o'rinda alohida ta'kidlash joizki, ming yillar davomida shakllangan milliy mentalitetimiz bizga

qo'shni bo'lgan boshqa xalqlardan muallaq holda, o'zga xalqlardan yashirinchalik rivojlanmagan. Aksincha, milliy mentalitetimizga biz bilan qo'shni bo'lib yashab kelgan boshqa xalqlarning ma'lum ma'noda ta'siri bo'lgan. Ayniqsa, o'zbek milliy mentalitetida forsiy xalqlar va arablarning ta'siri katta.

O'zbek milliy mentalitetiga xos jihatlardan yana biri jamiyat hayoti, insonlar turmush tarzining ko'proq an'ana urf-odatlar orqali boshqarilishidir.

O'zbek xalqi oila qurish an'analarga rioya qilishda, qiz uzatish yoki kuyov tanlashda ham quda bo'lmish tomon xususida ma'lumotga ega bo'lib, ularning ijtimoiy kelib chiqishini, jamoada tutgan o'rnini va obro'-e'tiborini hisobga oladi. Agar kuyov yoki kelin bo'lmish tomonning aqli, odobi, husni-malohati bir hissa bo'lsa, ularning qarindosh-urug'lari, avlodning jamoadagi mavqei va bu xususdagi jamoatchilik fikri ikkinchi, aksariyat hollarda hal qiluvchi omil vazifasini o'taydi. Farzandlarni yaxshiga qo'shish, bu borada xato qilib qo'ymaslikda jamoa, jamiyat ra'yi, ko'pchilikning kengashli fikri muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun ham jamoatchilik fikrining shaxs turmush tarzi, taqdirini belgilashdagi ustuvorlik mavqei beqiyosdir. Shu o'rinda «G'arb – qonunlar, sharq – urf-odatlar bilan boshqariladi», degan iborani eslamoq joiz. Darhaqiqat, sharqda, shu jumladan o'zbeklarning turmush tarzida ham ko'plab urf-odatlari qonunlar darajasida yuqori turadi. Jumladan, oila davrasida yoki keng jamoatchilik o'rtasida o'tkaziladigan barcha marosimlarimizda mahallaning bosh-qosh bo'lishi, qo'ni-qo'shnichilik an'analari, oila-turmush marosimlarimizdagi ko'plab urf-odatlar qonun darajasida bajariladi.

G'arbda shaxs jamoaga o'zligini yuzaga chiqarish, iste'dodi va imkoniyatlarini namoyish etish, muayyan maqsadlarga erishish vositasi sifatida qaraydi. Jamoa

insonning ichki, botiniy dunyosi, ruhiyati va shaxsiy hayotiga mutloq aralashmaydi. Sharqda esa butkul boshqacha manzarani kuzatamiz. Sharqda jamoaga asosiy e'tibor beriladi. Har bir urf-odat, marosim jamoa, mahalla ahli ishtirokida o'kaziladi. Jamoa insonni ijtimoiy nazorat ostida tutib turish, shaxsning jamoadagi muntazam ishtiroki uning umumiy axloqiy me'yorlar doirasida ish tutayotganining isboti sifatida talqin etiladi. Jamoadan ajralgan holda ish tutish insonning ijtimoiy begonalashuvi sifatida baholanadi.

Darhaqiqat, o'zbek xalqi jamoa manfaatlari, jamoatchilik fikri doirasida, an'ana va urf-odatlarga sodiqlik negizlarida birlashishga moyil va shunga intiluvchi xalqdir. Zero, an'analarning o'zi ham jamoatchilik fikrining barqarorlashgan ifodasidir.

Bugungi kunda o'zbek qadrini urf-odat va marosimlarimizning an'anaviy o'ziga xos tomonlari jonlanayotgan bir tarixiy jarayonda mentalitetimizdagi jamoaviylikka xos me'yoriy bog'liqlik fazilatini saqlagan holda, uning bir qadar individuallashuvi, unda javobgarlik hissini rivojlantirish, o'zi uchun o'zi hisob bera olish, mustaqil ish tutish, shaxsiy mas'ullik singari xususiyatlarni yanada takomillashtirish zarur. Shu o'rinda, afsus bilan aytish kerakki, o'zbek xalqining bir yuz ellik yillik mustamlaka davrida yo'qotgan qadriyatlari saqlab qolishga erishilgan qadriyatlaridan bir necha hissa ko'p bo'ldi. Rossiya imperiyasi hamda sovetlar mustamlakachiligi davrida xalqimizga xos bo'lgan hamjihatlik, jangovarlik, har ishda so'z va ish birligi singari fazilatlarga jiddiy zarar yetkazildi. Xalq orasida milliy birlikka intilishdan ko'ra guruh, etnik, mahalliy va hududiy ayirmachilikka berilish kuchaydi. Xalq milliy mentaliteti taqdirga tan berish, hamma narsaga rozi bo'lib ketaverish, loqaydlik kabi xislatlar avj oldi. Uzoq davom etgan sobiq sovet davlatining mafkuraviy tazyiqlari oqibatida ko'plab diniy va milliy qadriyatlarimiz e'tiborsiz qoldi, uzoq tarix-

ga ega bo'lgan muqaddas an'ana va marosimlarimiz bid'at, «eskilik sarqiti» deb kamsitildi, milliy udumlarimizning tarixiy asoslariga xolisona baho berilmadi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'tmishdan meros bo'lib o'tgan ana shunday salbiy holatlarga yangicha nigoh bilan qarash, ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratilgan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy, madaniy merosimizni, o'tmish tariximizni, qolaversa, umummilliy ma'naviy islohotlarni amalga oshirish asosiy vazifalardan biri sifatida e'tirof etildi va ular davlat siyosati darajasidagi g'oyat muhim vazifa qilib belgilandi. Bugungi kunda hayotiy zaruratning o'zi xalqimiz fe'l-atvori, mentalitetini yangilashga jiddiy e'tibor qaratishga undamoqda. Lekin, afsuski, bugungi kunda yer yuzida kechayotgan boshqa bir muhim jarayon – globallashuv jarayoni natijasida jahon xalqlari uchun umumiy etiket, umumiy fe'l-atvor, umumiy mentalitet shakllanmoqda va bunga bevosita jahon miqyosida kechayotgan siyosiy, iqtisodiy va axborot borasidagi globallashuv ancha kuchli ta'sir qilmoqda. Bunday globallashuv, ya'ni bir xillashuv muayyan ijobiy natijalar berishiga qaramasdan, ko'plab salbiy oqibatlarga ham olib kelmoqda. Bu sharqning gavhari bo'lgan o'zbek xalqining milliy mentalitetiga ham bevosita hamda bilvosita ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada globallashuv oqibatida o'zbeklarning milliy mentalitetiga xos ko'plab qadriyatlari, marosim va udumlari unutilishiga sabab bo'lmoqda. Xulosa tarzida aytadigan bo'lsak, butun jahon bo'yicha ulkan globalashuv jarayonlari kechayotgan bir vaqtda o'zbek milliy mentalitetini o'rganish uning nechog'lik umuminsoniy qadriyatlarga mosligini kuzatish imkonini beradi. Qolaversa, xalqimizning qadimiy an'analar, azaliy urf-odat hamda marosimlarga ega bo'lishi o'ziga xos va o'ziga mos milliy mentalitetga ega xalq ekanligini tasdiqlab turibdi.

Seminar mashg'ulotlari rejasi:

1. Madaniyatning etnik funksiyasi. Etnik madaniyatning o'ziga xos himoya vositalari.
2. Etnos madaniyati va etnik madaniyat. Etnik madaniyat tuzilishi.
3. Etnik madaniyat va dunyo madaniyati.
4. Etnik stereotiplar, munosabatlari.

Bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Madaniyatga ta'rif bering?
2. O'zbeklarning milliy-etnik xususiyatlari qanday marosimlarda namoyon bo'ladi?
3. Yaponlar va xitoylarning milliy xarakteridagi o'xshashliklar va farqli jihatlar haqida ma'lumot bering?
4. Etnik madaniyatni shakllantiruvchi omillar haqida nimalarni bilasiz?

Adabiyotlar:

1. *Карабаев У.* Этнокультура. – Т.: Шарқ, 2006.
2. *Козлов В. И.* Этнос и культура (к проблеме соотношения национального и интернационального в этнографическом изучении культуры) // Сов. этнография, 1979, N 3.
3. *Арутюнов С. А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействия. И., 1989.
4. Свод этнографических понятий и терминов. Под общей редакцией академика Ю. В. Бромлея и профессора С. И. Вайнштейна. – М.: Наука, 1995.
5. Etnos va madaniyat: an'anaviylik va zamonaviylik. "Akademik Karim Shoniyozov o'qishlari" turkumida etnologlarning V Respublika ilmiy konferensiyasi materiallari. Toshkent, "Fan", 2010.